

Tiiu Erelt

olnud keelekorraldaja ja terminoloog eesti keele instituudis, mitme ÕS-i toimetaja ja koostaja

Veel kord keelenormist ja luulest

„Luule, see ei tule tuulest,” teadis Anna Haava.

„Luuletus algab liivaterast kui pärl,” kirjutas Doris Kareva.

Need liivaterad on emakeele sõnad – tohib ehk lisada.

Arne Merilai on kirjutanud huvitava artikli „Keelenormide ümbermängimisest kunstilistel eesmärkidel” (Oma Keel nr 2, 2014). Olen midagi selleteemalist kirjandusteadlastelt ammu oodanud. Merilai käsitleb nii sellist keelereeglite eitamist, mis lähtub luulekeele poeetilise funktsiooni nõuetest, kui ka sellist, mis ei ole poeetiliselt paratamatu. Jutt on sellest, et „luule on seega rikastatud ja täiustatud keel, enesega mängimise ja esiletõstmise võimalustest teadlikumaks muutunud keel” (lk 6). Minu siinne täiendus jääb Merilai väite piiresse, kuid ei räägi normist möödavaatamisest, vaid **keelenormi avaramast kasutamisest**. On rohkesti võimalusi, mis keelesüsteemis olemas, kuid mida tavakeel ei vaja ega kasuta. Kui keelekorraldajad pole soovinud selliseid „olematuid” vorme normist välja lõigata, siis on kriitikuil päris kerge taunida – **keegi** ei kasutavat. Öeldes keelekõnelejate kohta *keegi* või *kõik*, on aga alaminek üsnagi tõenäoline, sest nii keel kui ka keele kasutajaskond on absoluutsesse väitesse mahtumiseks liiga mitmekesised ja suured.

Vaatlen üheainsa vormi – **ainsuse sisseütleva** ehk **illatiivi poeetilist kasutamist**. Kõigist nimisõnust võib teha aglutineeriva ehk „külgekleebitud” afiksiga *sse-sisseütleva*, aga mõnes käändtüübis saab kasutada ka flekteerivat vormimoodustust. Jättes praegu kõrvale *de-lõpulise* (*laas : laande*) ja lõputa *sisseütleva* (*park : parki*), mis oma käändtüübi sees on üsna korrapärased, keskendun kahele teisele võimalusele, mille

realiseerumine on palju ettearvamatum. Need on *ha-*, *he-*, *hu-*lõpuline (*suu* : *suhu*) ja geminaatillatiiv (*pesa* : *pessa*, *ladu* : *lattu*). Mõlemal juhul erinevad ühe ja sama sõna vormid üksteisest tüve kuju poolest. Peale selle, et sisefleksioon esineb üksnes osas tüüpides, on ta nendeski tavakeeles üksnes mõnes ja nimelt sageda illatiivikasutusega sõnades. Luulekeeles on aga üks palju enamatele lühikestele illatiividele valla. Järgnevad luuletused või luulekatked võiksid näidata, kuidas normiavardust on kasutatud kas terve luuletuse ülesehituseks, riimi tarvis, keelemänguks või veel millekski, mida teab vaid poeet.

Esimene näide on I käändkonna *puu*-tüüp. Lühike sisseütlev esineb tavakeeles üksiksõnust ning tema formatiiv on *h*+vokaal: *maa* : *maha*, *suu* : *suhu*, *soo* : *sohu*, *pea* ~ *pää* : *pähe*, *öö* : *öhe*, *töö* : *töhe*. Lõpud *-ha*, *-he* ja *-hu* pärinevad varasemast illatiivilõpust **-hen*, mille *e* sarnastus lõpule eelneva vokaaliga (*-han*, *-hen*, *-hun*) ja *n* kadus: **suuhen* > **suuhun* > *suhu*. Vormid *öhe* ja *töhe* soovitas kirjakeelde Johannes Aavik, toeks Lõuna-Eesti murded ja soome keel. Kuigi see oli juba sajand tagasi, on need kaks veel praegugi kergelt markeeritud.

Harald Rajamets tõlkis antiikautoreid, klassikuid Shakespeare'ist Ševtšenkoni ja nüüdisluulet, aga luuletas ka ise ning pani oma limerikud, vemmälvärsid ja puhuluule (ta ei kasuta *juhuluule*) lõpuks kokku raamatusse „Aeg astuda” (Tallinn, 1997). Luuletuses „Turismibüroo” demonstreerib Rajamets ühelt poolt keelesüsteemi-teadlikkust, teiselt poolt lennukat poetilist vabadust.

Kui Ähijärvel puhata ei taha,
siis sõita võid Tšitaha või Ufaha,
ent kui su huvi kiindub välismaha,
ka piiri taha, näiteks Bogotaha.
Kui tüüdanud on Kassari ja Muhu,
võid rännata, kui soovid, Lohusuhu,
võid lennata Bakuhu või Peruhu.
Ah sa ei oska ise mõelda, kuhu?
Vend, astu sisse reise bürohu!
Ehk soovid jalgsimatka Sirtsu sohu?
Või väikest välisreisi Waterlohu?
Või igatsed ehk kasta ennast Pohu?

Kui armunud sa pole Otepähe,
kui sind ei köida Mõigu ega Mähe,
maailmas puhkepaiku pole vähe:
võid sõita näiteks Soome, Hyvinkähe,
või põhja poole, Lapi suveöhe.
Kas troopika-, polaar- või parasvöhe,
Peaasi, ikka uudsesse miljöhe:
nii taas saad jõudu sukelduda tõhe!

(Kirjutatud 1962. Ilmunud ajalehes Sirp ja Vasar 11. V. 1984,
kogus „Aeg astuda”, lk 147)

Teine näiterühm on geminaadiga lühike illatiiv II käändkonna *pesa*-tüübis ja III käändkonna *kõne*-tüübis. Nende kahesilbiliste esmaväteliste sõnade puhul on tuntud eelkõige vormid nagu *udu : uttu, raba : rappa, pori : porri, pesa : pessa, rivi : rivvi, maja : majja, küla : külla, talu : tallu, elu : ellu* (pluss *elu*-liitelised sõnad) ning *pere : perre, tare : tarre, kere : kerre*.

II käändkonna vormideski olid kunagi lõpud *-han, -hen, -hun*, aga pärast mitut häälikumuutust teist silpi alustav üksikkonsonant gemineerus ehk kahekordistus (**rapahan > *rapaan > rapaa > rappa*). *e*-tüveliste *kõne*-tüüpi sõnade geminaatillatiiv on hilisema tekkega eelkirjeldatud tüübi eeskujul ning kasutuselt piiratum.

Murretes on geminaatillatiivi kõige enam Lõuna-Eestis. Kirjakeeles hakkas nende kasutus laienema XX sajandi algul keeleuuendajate mõjul, sest Johannes Aavik ei sallinud *s*-häälikut ja otsis võimalusi, kuidas selle sagedust vähendada. Olulise sammu astus aga edasi keelekorraldaja Johannes Voldemar Veski, normides geminaadiga lühikese sisseütleva tüübiti rööpvormiks ning jättes iga seesuguse vormi sobivuse üle otsustamise ja konkreetse rakenduse keeletarvitaja hooleks.

Pärast II maailmasõda tehti normimises pööre ja püüti nii *i*-mitmust kui ka lühikest geminaatillatiivi normida üksiksõnuti (1953. a VÕS ja 1960. a ÕS), et vältida „olematuid” vorme. Järgmise, 1976. a ÕSi tegijad sellega enam ei nõustunud ja said oma kursimuutusele ehk tüübiti normimisele tagasiminekuks ka vabariikliku õigekeelsuskomisjoni nõusoleku (1973). Kõnesolevate II käändkonna tüüpide puhul näidati kasutajale, mis keelestruktuuris on võimalik. Kas mingi selle või teise sõna potentsiaalne vorm realiseerub või mitte, see oleneb mitmest tegurist, sh allkeelest. Peamised

piiravad tegurid on sõnatüve häiriv moondumine (sageli toodav hoia-
tusnäide on *sig* *i*-mitmuse alaleütlev *seole*) või kokkulangemine teiste
sõnade vormidega (nt *kakku* = *kagusse* ja sõna *kakk* osastavaga). Üksik-
sõnuti ettekirjutuste tegemine oleks aga võimatu: ühel keelekõnelejal võib
tarvis minna vorme nagu *avva*, *harru*, *kessa*, *kluppi*, *pukku*, teine leiab
need võimatud olevat ja tarvitab *sse*-lisi. Mis puutub vormi fonoloogilisse
sobivusse, siis haruldane pole ka *j*-i gemineerumine: *majja*, *ojja*, *ajju*,
tujju. Pärast ÕS 1976 ilmumist järgnes küll kriitika üksiksõnuti normijate
pooldajailt, ent järgnevad õigekeelsussõnaraamatud jäid sellest hoolimata
tüübiti normimise juurde ning nii pole luuletajadki normi vastu eksinud.

Aleksander Suuman luuletuses „Ses lehelaugjas laanes” (kogus „Maa
paistel”, Tallinn 1975, lk 35):

Ses lehelaugjas laanes
lasksin sokku,
nii umbes neljakümne
sammu pealt.

Sokk kukkus *kullu*,
nii et sõrad sõõris.
Kui juurde jõudsin,
teda polnud seal.

Tõlkijad Andres Ehin ja Ly Seppel F. Tjuttševi eestinduses (I. Nikitini,
F. Tjuttševi, A. Feti valimik „Ilmsi ja ulmsi”, Tallinn 1977, lk 76):

Siin eile, ulmast võlutuna
su tabas kuu, ta viimne kiir.
Kuu *kumma* jäid sa lummununa,
siis laule laskus unetiir.

Hando Runnel luuletuses „Lehmad lõhki” (kogus „Mõru ning mööduja”
Tallinn, Loomingu Raamatukogu 1976, nr 14, lk 36):

Kui õhtul siis valavad tina
ja tina pealt vaatavad õnne,
ei lähe nood lehmad meelest,
nad kerkivad *kujju* ja *kõnne*.

Jätan vahele V käändkonna geminaatillatiivi (*töölisse* vrs. *töölisesse*, *raskusse* vrs. *raskusesse*), sest lühema kuju moodustus on korrapärane läbi tüüpide, luules võidakse seda pikemale vormile eelistada, aga mingit poeetilist erivõimalust see ei paku.

Nagu eespool näha, siis nüüdiskeele seisukohast ei ole geminaatillatiivi moodustuses midagi keerulist: pikendatakse kahesilbilise sõna sisekonsonanti ning sõna läheb III vältesse. Seepärast pole vahet, kas sõna on astmevahelduseta või astmevahelduslik, ja selliseid vorme saab moodustada ka VI käändkonna laadivahelduslikest *pada-sõda-lagi*-tüüpi sõnadest. Siit ka kolmas näiterühm. Esinemus on jällegi sõnuti erinev: sagedate vormide (*patta*, *ritta*, *makku*, *prakku*, *näkk*, *tuppa*, *kotta*, *lattu*, *sõtta*, *lakke*, *rekke*, *jõkke*, *mäkke*, *tõppe* jt) kõrval on haruldasi, ent sugugi mitte olematuid vorme. Neid võib ilmned näiteks liitsõnus: *lugu* : *loo* : *lukku* ja (on läinud) *ajalukku*, *iga* : *ea* : *ikka* ja (jõudis) *raugaikka*, *sadu* : *saju* : *sattu* ja (kadus) *vihmasattu*, *kubu* : *kubu* ehk *koo* : *kuppu* ja (seoti) *haokuppu*, *õlekuppu*. Vrd ka II käändkonna sõnavorme *kõha* : *kõhha* ja *lækakõhha*, *kolu* : *kollu* ja *peakollu*, *klibu* : *klippu* ja *kiviklippu*. Liitsõnas taandub ka vormihomonüümsus: peale illatiivi on *ikka* veel mäarsõna, *lukku* – sõna *lukk* partitiiv ja illatiiv.

Johannes Semper luuletuses „Vihmatilk” (kogus „Lehekülgi nagu lehti puilt”, Tallinn 1972, lk 83):

Võib-olla polegi veel pikka hukku
ses väikses tilgas.
Võib-olla *inimsukku*
on äkki tulnud pööre: ---

Tõlkijad Andres Ehin ja Ly Seppel A. Feti eestinduses (valimik „Ilmsi ja ulmsi”, lk 159):

Ööst süda mul ei pääse *akku*,
ka tal on ümber külmavöö.
Mu mõte vajub *unevaku*
ja vaakumas on vaimutöö.

Osa eesti keele uurijaid on pidanud lühikest sisseütlevat iseseisvaks käändeks, mille iseseisev funktsioon (Henno Rajandi 1963, Tiit-Rein Viitso 1976, Ülle Viks 1982, „Eesti keele kirjeldava grammatika prospekt”

2014). Sellele arusaamale on viinud silmahakkav tõik, et hulgast sõnadest kasutatakse kohatähenduses lühikest sisseütlevat, rektsioonilise laiendi (sõltuvusmääruse) käändena aga pikka sisseütlevat, nt läks *majja, tuppa, mäkke* – armus sellesse *majasse, toasse, mäesse* esimesest pilgust. Sel juhul on lühikest sisseütlevat kutsutud ka suunduvaks käändeks ehk aditiiviks.

Eesti keele teaduslik grammatika EKG I 1995 jääb siiski traditsioonilisele seisukohale, et on üks sisseütleva kääne kahe rööpvormiga – pika ja lühikesega. Põhjused, miks ei ole kahel käändel mõtet: „a) paljudel sõnadel on lühike vorm ka suhtumist väljendavate verbide rektsioonilise laiendina võimalik .., b) paljude sõnade korral on konkreetse koha tähenduses võimalik nii lühike kui ka pikk illatiiv ..” (lk 56).

Kui kohatähenduses on ainuvõimalik lühike vorm, siis on need kohaväljendid kujunenud n-ö püsiühendeiks, nagu (kukkus) *jõkke*, (pani mütsi) *pähe* jts. Samas on püsiväljendeks ainuvõimalik lühike illatiiv ka siis, kui need sõnavormid ei väljendagi kohta, vaid suhet, olukorda, nt tõmbus *kerra*, läks *marru*, kargas *ninna*, läks (omadega) *rappa*, läks *tüll*, sattus *hätta*.

Iseküsimus on veel seegi, kuivõrd saab igakord valmis olla, kas väljendada kohatähendust või suhet, olukorda. Mis on näiteks F. Tjuttševi tõlkes *kuu kumma* või J. Semperi värsis *inimsukku*? Võiks mõtiskleda ka ühe salmi üle Hando Runneli luuletusest „Ämblik, ära tee” (kogus „Mere ääres, metsa taga” Tallinn, 1977, lk 39–40):

Ämb-lik,
ära tee
võrku minu
majasse,
kui ma kodu
koristan,
võrgu katki
käristan.

Cornelius Hasselblatt (2000) ja Kati Kio (2006) on teinud korpusuuringu pika ja lühikese sisseütleva realiseerumise kohta ning kinnitavad, et sisseütleva vormi kasutusfunktsioon ja ümbrus ei mängi nii suurt rolli, kui arvatud. Sõna struktuur ja sõnavormi vajaduse sagedus on need valikut määravad tegurid. Kio vaatlus läbi XX sajandi näitab, et sõnuti on pika

ja lühikese vormi suhe väga erinev, aga lühikese illatiivi kasutus selgelt sagedane. Siinse kirjutise vaatlus on palju kitsam, nagu eespool öeldud, ning näited pärit oma väikesest kogust, kuid needki näitavad sama.

Luuletajate lühiillatiivid ei tee üle süsteemipiiride hüpet ei oma moodustuse ega ka kasutusfunktsioonide poolest. Pika sisseütleva eelis on vormi ülim läbipaistvus, lühikese sisseütleva eelis tema lühidus ja seetõttu parem värssi, tihti riimi sobivus. Samas aga ka käändelõpud *-ha, -he, -hu* (I käändkonnas) ning geminatsioon tüves (II käändkonnas, mõnes VI ja III käändkonna tüübis) ilmestavad vormi hästi. Tegu ei ole mingi luulegrammatikaga, vaid grammatika tavalisest vabameelsema ja vabakeelsema kasutusega kunstilistel eesmärkidel. Nii peabki luulekeeles olema ja seda mängu on rõõm jälgida. Kõige olulisemaks tõuseb just allkeel: kus teadus- või tarbeteksti kirjutaja ei taha mõne sõnavormiga lugeja tähelepanu kõrvale tõmmata (nt kodumasina kasutusjuhendis), seal oma allkeeles taotleb luuletaja ootamatu kõlavama vormiga emotsiooni. Teiste allkeelte tavalise ja tüüpilise vormikasutuse asemel võib poeet vajada tavatut ja ebatüüpilist.

Lõpetan näitega, kus Arne Merilai sõnadega öeldes „võtab värsivorm kõnelemise autori käest üle, hakkab iseseisvalt laulma, sisu ja ühtlasi ka keelt juurde looma” (s.o juba väljub normi piirest):

Elas peni, elas poni,
elas mats, kes kandis soni,
soni alla peitis koni,
kui ta koni kustund *oni*,
aga tõstes tereks soni,
kõnniteele kukkus koni,
peni-poni nägid koni,
kuid ei teadnud, mis see *oni*.

(Hando Runneli „Peni ja poni” kogus
„Mere ääres, metsa taga, lk 17)

Lugemist ainsuse sisseütleva kohta

Kati Kio. Sisseütleva käände kasutus eesti kirjakeeles. Magistritöö. Tartu, 2006.

Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.

Cornelius Hasselblatt. Eesti keele ainsuse sisseütlev on lühike. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 11, lk 796–803.

Heiki-Jaan Kaalep. Kuidas kirjeldada ainsuse lühikest sisseütlevat kasutamisanndmetega kooskõlas? – Keel ja Kirjandus 2009, nr 6, lk 411–425.

EKG I = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoimetaja Mati Ereht. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1995, lk 56.

Raag, Virve 1998. The Effects of Planned Change on Estonian Morphology. *Studia Uralica Upsaliensia* 29. Uppsala. (Ainsuse illatiivi käsitleb väitekirja 5. peatükk, lk 62–90.)

OK